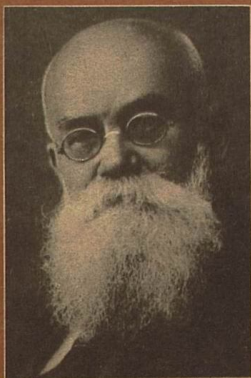

1-3
'96 АРХІВ
УКРАЇНИ

СІЧЕНЬ-
ЧЕРВЕНЬ

1-3 '96 АРХІВИ УКРАЇНИ

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

№ 1-3 (238) 1996

СІЧЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ

Видавництво
"Українознавство"

З М І С Т

До наших читачів	3
Архівна грушевськаіана	
СОХАНЬ П.С. Творча спадщина М.С.Грушевського і сучасність	4
ГИРИЧ І.Б. Неопубліковані матеріали з київської архівної спадщини М.Грушевського	7
ЦДАГО України	
ПИРИГ Р.Я. Грушевськаіана у фондах архіву	12
ЦДІАК України	
ГІСЦОВА Л.З. До історії фонду Грушевських	16
ПАНОВА М.А., ПАНТЮХОВА О.Б. "Ваш люблячий... М.Грушевський" (маловідомі документи з родинного архіву)	18
МАТЯШ І.Б. "Одну потіху маю – в своїй доньці..." (з листів М.С.Грушев- ського до К.М.Грушевської)	29
МИЦИК Ю.А. Д.І.Яворницький – М.С.Грушевському	38
ЦДІАЛ України	
МАРТИНЕНКО О., СВАРНИК Г. Документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах архіву	43
ЦДАВО України	
ЩУСЬ О.Й. Березень-листопад 1917 року в житті М.Грушевського- державотворця	48
Держархів Одеської області, Відділ рукописів і стародруків Одеської державної наукової бібліотеки ім.О.М.Горького	
ХМАРСЬКИЙ В.М., БЕЛОУСОВА Л.Г. М.С.Грушевський і одеські науковці	61
Державний архів СБУ	
ПРИСТАЙКО В.І., ШАПОВАЛ Ю.І. Михайло Грушевський у світлі невідомих документів ГПУ-НКВД	69
Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського	
КІРЖАЄВ С.М. Спадщина Михайла Грушевського	

Государственный архив
Одесской области
В.И. Вернадский
Инв. № 10939а

*Держархів Одеської області,
Відділ рукописів і стародруків
Одеської державної
наукової бібліотеки ім. О.М.Горького*

М.С.ГРУШЕВСЬКИЙ І ОДЕСЬКІ НАУКОВЦІ

Відзначення у 1991 р. 125-літнього ювілею Великого Українця призвело до зростання наукового інтересу до нього, у тому числі й у Одесі. З того часу минуло п'ять років, протягом яких в архівосховищах міста було виявлено і опубліковано певний матеріал. Сьогодні вже можна зробити деякі узагальнення й уточнення щодо цих здобутків.

Джерела, пов'язані з М.С.Грушевським, зберігаються в Одесі у державному архіві області та у Відділі рукописів і стародруків Одеської державної наукової бібліотеки ім.О.М.Горького (далі – ВРС ОДНБ). Йдеться насамперед про листування М.С.Грушевського з одеськими науковцями – М.Ф.Комаровим, О.І.Маркевичем, І.А.Линниченком.

М.С.Грушевський вперше зустрівся з доробком одеських науковців ще в юнацтві. У першій половині 80-х років, тільки-но розпочинаючи цікавитись українознавчою літературою, він ознайомився з “Историей Новой Сечи или последнего Коша Запорожского” одеського історика А.О.Скальковського. Згодом учений назвав цей твір серед тих, що були тоді “провідними нитками” його “інтересів і планів”¹. Творчість “Геродота Новоросійського краю” була небайдужою для М.С.Грушевського і в подальшому. З приводу смерті А.О.Скальковського у 1898 р. Михайло Сергійович написав: помер “найстарший з українських істориків сучасних і минулих”².

Серед одеських істориків, з якими М.С.Грушевського звела доля, слід передусім назвати Олексія Івановича Маркевича (1847-1903). Познайомившись у 1891 р., вони продовжили спілкування 1895 року у Львові, через який одеський науковець прямував до Західної Європи³. У той час О.І.Маркевич був професором кафедри російської історії Новоросійського університету. Крім обов'язкового курсу з історії Росії, він читав кожного семестру спеціальний курс з історії “Південної Русі”, тобто України. Історія Одеси, Південної України та України в цілому, українська література, пісні й перекази про Одесу складали коло його наукових інтересів. Українознавство стало тією основою, що зблизила двох науковців. За влучним висловом А.С.Синявського, О.І.Маркевич до самої смерті залишався “науковим центром історичного вивчення південної Росії”⁴.

¹ *Грушевський М.С.* Автобіографія, 1906 р. // У кн.: Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 198.

² *Грушевський М.С.* Посмертні згадки // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1899. – Т. 27. – С. 16.

³ *Грушевський М.С.* Памяти Олексія Маркевича // ЗНТШ. – 1903. – Т. 55. – С.7.

⁴ *Синявський А.С.* А.И.Маркевич – историк Новороссийского края // У кн.: Антін Синявський. Вибрані праці. – К., 1993. – С.71.

З 1897 р., коли М.С.Грушевський очолив Наукове товариство імені Шевченка у Львові (НТШ), О.І.Маркевич розпочав активно друкуватись у його "Записках". Усього з 1897 по 1903 рр. на сторінках цього видання з'явилося 13 його різноманітних праць⁵. 1901 року О.І.Маркевича було обрано дійсним членом НТШ (по історичній секції)⁶, а М.С.Грушевський став дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей⁷.

В Одесі зберігаються п'ять листів М.С.Грушевського до О.І.Маркевича (особовий фонд історика у Державному архіві Одеської області)⁸. Усі вони опубліковані⁹. Два листи за 1900 р., два – за 1902 р., один лист недатовано. Упорядник цілком слушно відніс його до початку 1903 р. і водночас помилково змінив дату листа від 27 грудня 1902 р. (9 січня 1903 р. за новим стилем) на 1900 р.¹⁰ Таким чином цей лист опинився в публікації хронологічно на третьому місці, хоча в архівній справі він знаходиться там, де й має бути, – четвертим – після листа від 3 (16) липня 1902 р. Згаданий лист, датований упорядником 1900 р., не міг бути написаний цього року. По-перше, в листі йдеться про підготовку IV-го тому "Історії України–Руси", що був написаний у 1901 р. По-друге, і головне, там іде мова про 50-й том "Записок НТШ" як надрукований, а він, як відомо, вийшов у світ 1902 р.

Ці документи – лише частина листування між істориками, що охоплює 1900-1903 рр., – останні роки життя О.І.Маркевича (Грушевський вказував на десятки листів Маркевича до нього¹¹. Вони зберігаються у ЦДІА України, м.Київ). Між науковцями склалися приятні, дружні взаємини. Так, Михайло Сергійович розповідав у листах про своє особисте життя (народження дочки, відпочинок тощо), викладацьку діяльність, запрошував Олексія Івановича при нагоді завітати до нього.

Центральне місце в листах посідають питання співпраці істориків, пов'язаної з підготовкою різноманітних публікацій О.І.Маркевича на сторінках "Записок НТШ" та переправленням до Одеси нових львівських видань, зокрема започаткованого у 1898 р. "Літературно-наукового вісника". М.С.Грушевський інформував свого одеського адресата про науковий доробок та плани на майбутнє.

За допомогою окремих фрагментів цього листування відомому одеському краєзнавцю Г.Д.Зленку вдалося з'ясувати деякі деталі участі у "Записках НТШ" ще одного одесита – Луки Олексійовича Чижикова¹². Він цілком слушно відзначив, що саме О.І.Маркевич сприяв появі першої наукової праці Л.О.Чижикова – бібліографії про Г.С.Сковороду¹³.

⁵ Грушевський М.С. Памяти Олексія Маркевича. – С. 10-11.

⁶ ВРС ОДНБ, ф. 28, стр. 2, арк. 61.

⁷ Держархів Одеської області, ф. 93, оп. 1, стр. 121, арк. 19-20 зв.

⁸ Там само, ф. 150, оп.1, стр.3, арк. 1-2, 3-4 зв., 6-7, 8-9 зв.

⁹ Див.: Заруба В. Одеські матеріали Михайла Грушевського // Дзвін. – 1994. – С. 115, 116. На наш погляд, цій археографічній публікації бракує науково-довідкового апарату і точності в легендах.

¹⁰ Заруба В. Вказ. праця. – С. 115. День написання листа подається досить дивно – 27(9) XII, хоча в оригіналі – 27.XII. (9.I.) 1902.

¹¹ Грушевський М.С. Памяти Олексія Маркевича. – С. 2.

¹² Див.: Зленко Г.Д. Одесса, профессору Маркевичу // Юг (Знамя коммунизма). – 1991. – 22 листопада.

¹³ Див.: Л.Ч. Г.Сковорода. Проба бібліографії // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30. – С. 1-4. Про Л.О.Чижикова докладніше див.: Лука Алексеевич Чижиков. Библиографический указатель / Сост. Г.Д.Зленко. – Одесса, 1993. – 27 с.

М.С.Грушевський, намагаючись залучити Л.О.Чижикова до подальшої співпраці, зробив йому через О.І.Маркевича замовлення на бібліографічний покажчик статей, брошур, нотатків, газетних повідомлень про українофілство та українську спадщину з поданням їх короткого змісту за 1863-1900 або 1851-1900 рр. На його думку, це було б значним доповненням до праці іншого відомого бібліографа-українознавця М.Ф.Комарова "Бібліографічний покажчик нової української літератури. 1798-1883" (1883)¹⁴. На жаль, обставини перешкодили здійсненню цього проекту.

Після смерті О.І.Маркевича у "Записках НТШ" з'явилася стаття М.С.Грушевського, в якій він розповів про нього "як типового репрезентанта генерації Українців *gente* і українофілів – переконаннями, тої родовитої задніпрянської шляхти, якої характеристичним репрезентантом був покійний"¹⁵.

Участь одеських науковців у львівських виданнях була складовою частиною широкої програми М.С.Грушевського по залученню до співпраці учених зі всієї України. Як зазначив канадський дослідник Томас Приймак, на 1900 р. НТШ уже брало участь у 168 регулярних програмах обміну виданнями зі всього світу – від Санкт-Петербурга до Філадельфії¹⁶.

Значно більшою є епістолярна спадщина, пов'язана з листуванням М.С.Грушевського і вже згаданого Михайла Федоровича Комарова (1844-1913). У Відділі рукописів і стародруків ОДНБ ім.О.М.Горького зберігаються копії 15 листів М.С.Грушевського до одеського "адвоката української літератури"¹⁷. Частина з них опубліковано¹⁸. Як вважає Г.Д.Зленко, оригінали, як і перший примірник машинописних копій, загинули під час репресій 30-х років, що зачепили родичів Михайла Федоровича. Тому сьогодні дослідники мають у своєму розпорядженні лише другий примірник машинописних копій.

Десять листів датовані – вони охоплюють період від 8(20) березня 1897 р. по 29 березня (11 квітня) 1905 р., а п'ять листів – без дати. Аналіз змісту недатованих листів дозволяє віднести два з них до 90-х років XIX ст. У одному йдеться про організаційні зміни в НТШ та наміри випускати етнографічні видання¹⁹ (1895 року М.С.Грушевський став редактором "Записок НТШ", а 1897 р. очолив НТШ, 1895 р. були започатковані "Етнографічні збірники", а 1898 р. – "Матеріали до українсько-руської етнології"). У другому листі мова йде про друк і розповсюдження "Словаря"²⁰ (виданий у Львові протягом 1893-1898 рр. чотиритомний "Словар російсько-український" М.Ф.Комарова). Отже, з середини 90-х років минулого століття М.Ф.Комаров і О.І.Маркевич стали для М.С.Грушевського чільними представниками одеського українознавства у його загальноукраїнських наукових програмах.

¹⁴ Держархів Одеської області, ф. 150, оп.1, стр.3, арк.4.

¹⁵ Грушевський М.С. Памяти Олексія Маркевича. – С. 2.

¹⁶ Приймак Т. Михайло Грушевський: політика національної культури. Фрагменти // Всесвіт. – 1991. – № 3. – С. 186.

¹⁷ Див.: ВРС ОДНБ, ф. 28, спр. 2, арк. 59-67.

¹⁸ Див.: Зленко Г.Д. Листи М.Грушевського // Чорноморська комуна. – 1991. – 15 жовтня. На жаль, умови газетної публікації не дозволили упорядникові подати ґрунтовний науково-довідковий апарат і опублікувати всі листи – видруковано лише вісім.

¹⁹ ВРС ОДНБ, ф. 28, спр. 2, арк. 66.

²⁰ Там само, арк. 66, 67.

М.Ф.Комаров жив у Одесі з літа 1887 р. і вже в той час мав зв'язки із Західною Україною²¹. З переїздом до Львова М.С.Грушевського вони значно поживались. До Одеси почали надходити різноманітні видання НТШ, особливо "Літературно-науковий вісник", в якому М.Ф.Комаров як літературознавець був дуже зацікавлений. У листах яскраво відображені ті труднощі, що спіткали українознавчу літературу, яка мала потрапити до українського читача в Російській імперії²².

У листах М.С.Грушевського прослідковується його зацікавленість надходженням матеріалів з підросійської України, Одеси зокрема, обговорюються деталі друку праць М.Ф.Комарова у львівських виданнях. У той же час Михайло Сергійович надіслав одеському бібліографу список своїх наукових праць²³.

За ініціативою М.С.Грушевського М.Ф.Комаров, як і О.І.Маркевич, але більшою мірою, займався матеріальною підтримкою різних громадських справ галицьких українців²⁴. 1901 року М.Ф.Комарова було обрано дійсним членом НТШ (по філологічній секції)²⁵.

Про дружні взаємини між двома науковцями свідчить такий факт: 1902 року Михайло Сергійович надіслав до Одеси свою фотографію і просив Михайла Федоровича відповісти тим же. Він також прагнув особисто зустрітися з Комаровим²⁶. 7(20) липня 1902 р., прямуючи на відпочинок до Ялти, родина Грушевських протягом години перебувала в Одесі, чого було, звичайно, замало, щоб зустрітися з Комаровим²⁷, про що Михайло Сергійович дуже жалкував.

Після 1905 р. зв'язки М.С.Грушевського з М.Ф.Комаровим значно послабли. Періоду з 1906 по 1913 рр. торкається лише один недатований лист, який можна віднести до 1911 р.²⁸. Того року помер історик Ф.І.Леонтович, який до 1892 р. жив в Одесі, і М.С.Грушевський, готуючи некролог, просив Комарова надати відомості про нього²⁹.

М.Ф.Комаров помер 6 серпня 1913 р. Проте ні того року, ні пізніше М.С.Грушевський, очевидно через конфронтацію в НТШ, що закінчилася його відставкою з посади голови Товариства, так і не відгукнувся на смерть свого одеського знайомого³⁰.

З "Автобіографії" М.С.Грушевського відомо, що восени 1905 р. він здійснив другий візит до Одеси³¹. На жаль, поки що не вдалось знайти

²¹ Гуменюк М.П. Українські бібліографи XIX – початку XX ст.: Нариси. – Харків, 1969. – С. 47. Докладніше про М.Ф.Комарова див.: Зленко Г.Д. Жива спадщина // Кур'єр Кривбасу. – 1994. – № 20-21. – С. 9-14.

²² ВРС ОДНБ, ф. 28, спр. 2, арк. 59-62, 65-66.

²³ Там само, арк. 65.

²⁴ Там само, арк. 59, 63, 64, 66.

²⁵ Там само, арк. 63.

²⁶ Там само, арк. 61, 64.

²⁷ Там само, арк. 65.

²⁸ Там само, арк. 67.

²⁹ Див.: Грушевський М.С. Ф.Леонтович – В.Ключевський – Д.Самоквасов (Некрологічні замітки) // ЗНТШ. – 1911. – Т.105. – С.168-174.

³⁰ Див.: Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Матеріали до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905-1928 рр. – К., 1929. – С.104.

³¹ Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 р. – С. 212.

відбиття цього факту в одеських архівах. Т.Приймак помилково вказує, що в місті на той час викладав в університеті його брат Олександр³². Насправді ж О.С.Грушевський прибув до Одеси лише восени 1906 р.³³ і працював приват-доцентом на кафедрі російської історії Новоросійського університету з 20 січня 1907 р. по 23 вересня 1908 р.³⁴

Принагідно хотілося б виправити ще одну помилку стосовно одеського періоду життя О.С.Грушевського. Як відомо, він розпочав у Новоросійському університеті читання спеціального курсу з історії України українською мовою³⁵. Це викликало занепокоєння попечителя учбового округу. Історикові довелося давати пояснення і припинити виклад українською мовою. В.Заруба стверджує, що, коли на раді університету 31 березня 1908 р. виникли заперечення щодо преміювання О.С.Грушевського за прочитаний українською мовою спецкурс, то рада все ж вирішила надати премію і ректор був змушений клопотатися про це перед попечителем учбового округу³⁶. Архівні документи свідчать, що сталося дещо інше. Насправді рада університету висловила за преміювання О.С.Грушевського (19 голосами проти 14) лише за один спецкурс, присвячений добі Петра I і прочитаний російською мовою³⁷. У згаданому ж листі до попечителя Одеського учбового округу ректор повідомляв про рішення ради і клопотався щодо видачі премії лише за один спецкурс³⁸. У березні 1908 р. міністр народної освіти наказав оголосити О.С.Грушевському догану і в разі повторення подібного звільнити його з посади приват-доцента університету³⁹. Трохи згодом О.С.Грушевський був змушений припинити свої курси і звільнитися з Новоросійського університету⁴⁰.

Досить складними були взаємини М.С.Грушевського з третім одеським адресатом – Іваном Андрійовичем Линниченком (1857-1926). У особовому фонді І.А.Линниченка в Державному архіві Одеської області відклалися три листи М.С.Грушевського, хронологічні межі яких – чверть століття⁴¹. Ці листи також опубліковано⁴².

Як вважає О.П.Толочко, знайомство істориків, які обидва були учнями В.Б.Антоновича, могло відбутися в Києві у першій половині 90-х рр. XIX ст.⁴³ Перший лист, датований 31 грудня 1894 р., відобразив, таким чином, початковий період їхнього знайомства. М.С.Грушевський ділиться в ньому зі своїм колегою інформацією про своє навчальне навантаження у Львівському університеті, наукову діяльність протягом першого року перебування у Львові, а також розповідає про широкі плани роботи в НТШ. Це певною мірою пояснює його відмову на пропозицію І.А.Линниченка взяти

³² *Приймак Т.* Вказ. праця. – С. 189.

³³ Держархів Одеської області, ф. 45, оп. 9, спр. 10, арк. 81, 82.

³⁴ Там само, оп. 4, спр. 1227, арк. 31, 33, 34 зв.

³⁵ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 20; *Апатов С.И., Демин О.Б., Перишина З.В.* Историческая наука в Одессе за 200 лет / У кн.: Очерки развития науки в Одессе. – Одесса, 1995. – С. 455.

³⁶ *Заруба В.* Вказ. праця. – С. 113.

³⁷ Держархів Одеської області, ф.45, оп. 9, спр. 10, арк. 112.

³⁸ Там само, арк. 117.

³⁹ Там само, оп. 4, спр. 1227, арк. 21-21 зв.

⁴⁰ Там само, арк. 25, 27.

⁴¹ Там само, ф.153, оп.1, спр. 254, арк. 1-1 зв.; спр. 285, арк. 1-2 зв., 3-4 зв.

⁴² *Заруба В.* Вказ. праця. – С. 114-115.

участь у діяльності одного з російських археологічних видань⁴⁴ (Іван Андрійович у той час викладав історію в Московському університеті).

Протягом середини і другої половини 90-х рр. XIX ст. з'явилися ґрунтовні праці І.А.Линниченка з історії Галичини (1894 р. – “Черты из истории сословий Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV-XV ст.”, 1899 р. – її український переклад – “Суспільні верстви Галицької Русі XIV-XVст.”), завдяки яким їх автор зажив слави одного з провідних знавців історії цього регіону. М.С.Грушевський, який цікавився цими творами, у листі від 9(22) травня 1900 р. просив І.А.Линниченка надіслати одну з його статей, потреба у якій виникла у зв'язку з написанням III тому “Історії України-Руси”, зокрема фрагменту з історії Галичини першої половини XIV ст.⁴⁵

У подальшому наукові світоглядні позиції істориків значно розійшлися. О.П.Толочко чітко простежив, у тому числі й за допомогою одеських архівних матеріалів, еволюцію цього процесу. Відправним пунктом його було несприйняття І.А.Линниченком відомої статті М.С.Грушевського “Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства” (1904), а завершальним – поява в Одесі влітку 1917 р. брошури І.А.Линниченка “Малорусский вопрос и автономия Малороссии (Открытое письмо проф. М. Грушевскому)”, просякнутої месіанською ідеєю російського панславізму і переконанням в існуванні єдиного руського народу⁴⁶.

Третій лист від 28 лютого із поскриптумом від 6 березня 1917 р. важливий тим, що написаний у дні Лютневої революції в Російській імперії, коли М.С.Грушевський перебував у Москві. Він не погоджується з Іваном Андрійовичем, який у своєму листі називав діяльність Грушевського неекономічною затратою сил, що протидіяла “з'єднанню зусиль для однієї великої справи”. Михайло Сергійович відповів, що “ця велика справа вимагає розв'язання національного питання і такої постановки, яка б нерозривно пов'язала утвердження вільного ладу з визначенням незалежного розвитку народного життя всіх національностей Росії. Культурний, суспільний і економічний розвиток України можливий лише на національній її основі”. Через шість днів, коли революція стала доконаним фактом, він додав: “Встає зоря нового життя і над нашою спільною Батьківщиною. Сподіваюсь зустрітись з Вами на спільному ґрунті її культурного устрою. Дай Бог!”⁴⁷

Проте, сподівання М.С.Грушевського не здійснились. І.А.Линниченко не прийняв ні боротьби за незалежність України, ні боротьби за встановлення радянської влади на Україні і в 1919 р. перебрався до Криму, не підтримавши також і “білого руху”. Там він і провів останні роки життя (помер у 1926 р.).

Наступного року в журналі “Україна”, редагованому М.С.Грушевським, з'явилось повідомлення про смерть І.А.Линниченка. У цьому некролозі, авторство якого О.П.Толочко слушно приписує Михайлові Сергійовичу,

⁴³ Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Линниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський) // Український археографічний щорічник. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С. 98. Автор, на жаль, неточно вказав у посиланнях своєї ґрунтовної статті номери справ з листами до І.А.Линниченка.

⁴⁴ Держархів Одеської області, ф. 153, оп. 1, спр. 285, арк. 1-2 зв.

⁴⁵ Там само, спр. 254, арк. 1-1 зв.

⁴⁶ Толочко О.П. Вказ. праця. – С. 98-99, 103.

⁴⁷ Держархів Одеської області, ф. 153, оп. 1, спр. 285, арк. 3-4 зв.

значено: "Хоч киянин з роду, українознавець з фаху, він до українського руху ставився дуже неприхильно, і в міру того, як той все більше задавав тон життю нашого краю, небіжчик все більше відсувався і бокував від нашого життя, що в нім наростало. Літом 1917 р. він навіть надрукував брошуру: "Малорусский вопрос и автономия Малороссии", котру дуже рекомендували різні реакційні кружки, як голос компетентного історика. Але ніякого впливу сей голос не зробив, а наукові праці лишились трівкою пам'яткою по небіжчику"⁴⁸.

На наш погляд, важливо зупинитись на даті написання останнього листа до І.А.Линниченка, оскільки в науковому обігу існують два датування – 1907 р.⁴⁹ та 1915 р.⁵⁰ Ми наполягаємо на 1917 р. По-перше, сама тональність листа вказує на весну 1917 р. (про яку "зорю нового життя" можна було говорити в 1907 або 1915 роках ?!). 1907 рік відпадає, оскільки М.С.Грушевський пише, що лист І.А.Линниченка йому передали з редакції "Украинской жизни", а "Украинская жизнь" – російськомовний журнал, що виходив у Москві під редакцією С.Петлюри у 1912-1917 рр. 1915 рік також відпадає, оскільки М.С.Грушевський пише про свій 50-літній ювілей у минулому часі, а це могло відбутись лише 1916 року. У листі йдеться також про роботу над третьою частиною восьмого тому "Історії України-Руси", другу частину цього тому було завершено і видано в 1916 р. Над третьою частиною він якраз і працював у Москві наприкінці 1916 і на початку 1917 рр.⁵¹ Отже, лист міг бути написаний лише в 1917 р.

В Одесі був ще один адресат М.С.Грушевського – Андрій Васильович Ніковський (1885-1942). У Державному архіві Одеської області у фонді журналу "Основа" зберігається стаття (автограф і підготовлений до друку редакторський примірник) М.С.Грушевського публіцистичного характеру під назвою "Зайві сумніви" (1915), а також доданий до неї лист А.В.Ніковському⁵². Останнім часом ці матеріали були опубліковані двічі – у львівському журналі "Дзвін"⁵³ і київському двомісячнику "Старожитності"⁵⁴ (з докладною передмовою І.Гирича).

Як вважає І.Гирич, статтю (як і супроводжувальний лист до А.В.Ніковського) було написано між 20 і 27 листопада 1915 р. Її було призначено саме для журналу "Основа", який, по суті, був відновленим "Літературно-науковим вісником". Виходив він в Одесі тому, що місцеві цензурні утиски були не такими суворими, як у Києві. Видання очолювали А.В.Ніковський та С.О.Єфремов. Вони і замовили М.С.Грушевському матеріал, пов'язаний зі смертю визначного земського статистика, етнографо-фольклориста і громадського діяча Олександра Русова (1847-1915). Поки стаття надійшла із Казані, де історик перебував на засланні, журнал було закрито. "Зайві сумніви" так і залишилися в архіві "Основи" і за життя М.С.Грушевського не були опубліковані.

⁴⁸ Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 210.

⁴⁹ Толочко О.П. Вказ. праця. – С. 98.

⁵⁰ Заруба В. Вказ.праця. – С. 113, 114.

⁵¹ Грушевський М.С. Автобіографія, 1926 р. / У кн.: Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 238-239.

⁵² Держархів Одеської області, ф. 746, оп.1, спр. 6, арк. 1-8.

⁵³ Заруба В. Вказ. праця. – С. 116-117.

⁵⁴ Гирич І. "Люде смертні, народи вічні" // Старожитності. – К., 1995. – Ч. 1-2. – С. 7-8.

Цими матеріалами одеська архівна грушевськiana майже вичерпується. Як можна помітити, вони не сягають часу після 1917 р. Поки що виявлено лише один документ, що стосується М.С.Грушевського в цей період. У Державному архіві Одеської області у фонді "Інаргосп" знайдено машинописну копію листа правління Інституту народного господарства до газет "Известия" (Москва), "Вісті" (Харків) та "Известия" (Одеса) від 29 червня 1930 р.⁵⁵ За прийнятою тоді традицією вузи через місцеві, республіканські і союзні газети підтримували (або не підтримували) кандидатів на обрання академіками Всесоюзної академії наук. У даному листі правління Інаргоспу підтримало кандидатуру М.С.Грушевського разом з 12-ма іншими (серед них – М.І.Бухарін, М.М.Покровський, Д.Б.Рязанов, В.О.Базаров, Д.І.Багалій, К.Г.Воблій) і не підтримало чотири кандидатури (серед них – М.К.Любавський). Лише декому з цих двох списків удалося пережити 30-ті роки.

Таким чином, за допомогою навіть порівняно незначної кількості документів, що належать до одеської грушевськiana, ми можемо відчуті і простежити процес зростання національної свідомості українства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. На цьому шляху були свої підйоми й здобутки і водночас втрати й складності, але головне те, що одеські українознавці, хоч і кожний по-своєму, сприяли його розгортанню.

Зв'язок М.С.Грушевського з Одесою був, звичайно, ширшим, ніж його можна висвітлити сьогодні на основі місцевих архівних джерел. По-перше, пошук в архівах Одеси безумовно приведе до нових знахідок. По-друге, в архівах інших міст також зберігаються матеріали, що висвітлюють його стосунки з одеситами (назвемо хоча б листи М.Є.Слабченка до М.С.Грушевського, що зберігаються в Києві⁵⁶). Тому сьогодні можна говорити лише про проміжні результати у вивченні одеської архівної грушевськiana і початковий етап дослідження більш значної проблеми – "М.С.Грушевський і Одеса".

В.М. ХМАРСЬКИЙ,
кандидат історичних наук
Л.Г. БЕЛОУСОВА

⁵⁵ Держархів Одеської області, ф. Р-129, оп. 1, спр. 44, арк. 47.

⁵⁶ Див.: ЦДІАК України, ф. 1235, оп.1, спр. 752, арк. 1-17.